

ÖZBEKÇEDE SES UYUMUNUN YOK EDİLiŞİ

CÖRE HUDAYBERDİYEV

Orta Asya Türk şiveleri, Rus istilâsıyla birlikte, önce Çar idarecilerinin, sonra da Bolşevik sistemin türlü baskılarına maruz kalmıştır. Onların ses dizilişi, kelime zenginliği, cümle kuruluşu ve diğer sahaları müdahaleye uğramıştır. Araştırmalarda bu şiveleri birbirine bağlayan özelliklere itibar edilmeden, onları birbirinden uzaklaştıracak olan tarafların gündeme getirilişi vahim bir durum olmuştur. Biz bu meselelerin kaynağını, imkânı olduğu kadar, göstermek amacıyla, Özbek şivesinde var olan bir dil özelliğinin yok edilme sebepleri üzerine durmak istiyoruz.

Değişik zamanlarda "kalınlık ve incelik uyumu", "ses uygunluğu", "ahenkdaşlık" ve "sinharmonizm" gibi terimler ile adlandırılmakta olan bu ses özelliğini biz "ahenkdaşlık (ses uyumu)" diye adlandırmayı uygun bulduk.

Ahenklilik, kısaca söylemek gerekirse, bir söz dairesinde ünlü ve ünsüz seslerin birbiri ile uygun olmasıdır. Binlerce yıldan beri varlığını sürdüren bu özellik, Türk boylarının kardeşliğinin temel belirtilerinden biri sayılmaktadır. Dil tarihi alanında yapılmış birçok araştırmada ve ders kitaplarında, ahenklilik özelliğinin, asrımızın başlarına kadar, Türkçenin şivelerinden biri olan Özbekçede de yer aldığı kaydedilmiştir. Daha sonraki devirlerde ise, Özbek şivesinin gelişmesi ve tabii değişmesi sonucunda ahenkliliğin yok olduğuna dair fikirler mevcuttur. Söz konusu özellik hakkındaki tartışmaların günümüze kadar devam etmesi ilgi çekicidir. Özbekçe üzerine çalışan Hidayberdi Danyarov, Kazakbay Mahmudov ve Kasımcan Sadıkov gibi tanınmış bilim adamları, "Ahenklilik kuralını öğrenmek ve ondan belli ölçülerde faydalanmak gereklidir" şeklindeki fikri ileri sürmüşlerdir. H. Danyarov, 1980 yılında şöyle yazar; "*Sinharmonizm kuralı Özbek dilciliğinde hâlâ yeterli derecede öğrenilmiş değildir. Fakat, o kendisinin derin ve ilmî esaslar dahilinde öğrenilmesini talep etmektedir. Çünkü sinharmonizm kuralını öğrenme, evvelâ, sinharmonizmin Özbek şivesi tarihindeki rolünü, Özbek edebî dilinin sinharmonostik bir dilden sinharmonizmin olmadığı bir dil*

*hâline nasıl getirildiğini açıklamak, Özbek edebî dilinin şimdiki durumunu, onun geleceğini, belâgat normlarını, alfabe, imlâ kurallarını doğru olarak belirleyebilmek için büyük bir öneme sahiptir."*¹

Başka görüşte olan bilim adamları ise, ahenkliliğin dilin doğal gelişmesi sonucunda yok olduğu, görüşündedirler. Biz, burada ahenkliliği yeniden kurma veya onu kesin olarak reddetme hakkında değil, ahenkliliğin Özbek edebî dilinden nasıl çıkarıldığı hususundaki bazı delillere dikkatinizi çekmek istiyoruz.

1921 yılında Taşkent'te yapılan "Dil ve İmlâ Kurultayı"nda, 1922 yılındaki "Maarif ve Medeniyet Görevlileri Kurultayı"nda ve 1923 yılında Buhara'da yapılan "Orta Asya Özbekleri'nin İmlâ Encümenleri"nde Arap alfabesini ıslah problemleriyle birlikte Özbek dilindeki ahenklilik konusu da tartışılmıştır. Ahenkliliğin, Özbekçenin temel özelliklerinden biri olduğu, encümen kararlarına da aksettirilmiştir. Arap alfabesinden, Lâtin alfabesine geçiş devrinde ise, ahenklilik kuralı çeşitli görüşler açısından tartışılmıştır. O zamanki fikirleri genel olarak üç gruba ayırmak mümkündür: a- Özbek edebî dili ahenkliliğe tam olarak riayet etsin, b. Özbek edebî dili ahenkliliğin olmadığı ağızlar esas alınarak kurulsun. c. Ahenklilik bazı kelimelere uygulanmasın.

Birinci görüş; Atacan Haşim "Bakü Plenumi Neticesi" (Bakü Toplantısı'nın Sonucu) adlı makalesinde; "Sinharmonizm Türk dilinin bütün lehçelerine hasır. O Türk dilinin esasıdır. Sinharmonizm Türk dilinin demir kanunudur... Özbekçeye, genel olarak Türkçeye giren Farsça, Arapça ve başka yabancı kelimeleri bütün Türk lehçeleri için genel olan sinharmonizm kuralına uydurmak gereklidir... Özbek lehçesi ve Lâtin alfabesi, sinharmonizmi muhafaza eden Özbek ağızları esas alınarak oluşturulmalıdır. Çünkü bu ağızlar bizde çoğunluğu teşkil etmektedir"² demektedir. Yazar, yine başka bir makalesinde şöyle yazmaktadır; "Sinharmonizmin sonucu olarak ünlüler meselesi ortaya çıkmıştır. Bu konu hakkında iki fikir vardır; 6 ünlü veya 9 ünlü, 6 ünlü taraftarı olanlar, Farsçaya daha yakın hâle gelen ağızları esas aldılar. 9 ünlü taraftarı olanlar sinharmonizmin saklanmakta olduğu ağızları esas aldılar. Sinharmonizm kabul edilirse 9

¹ Hazırgi Özbek Edebi Tili. Taşkent 1980, s. 72.

² Maarif ve Okıtuvcı Jurnalı. 1927, 7-8 Koşma Sanlar, s. 55-56.

ünlüyü de kabul etmek gerekmektedir. Yeni Özbek alfabesi işte bu iki prensibe dayanmaktadır; sinharmonizm ve 9 ünlü."³

Kızıl Özbekistan gazetesi de Semerkant kurultayı münasebeti ile "Dil, Adlandırma ve İmla Konuları" başlığı altında birçok makale yayımlamıştır. Bu makalelerde temel olarak ünlüler, adlandırmalar ve Özbekçedeki ahenklilik meselesi konuları üzerinde durulmuştur. Yazılar, Elbek'in "Til - İmlamız Üstide" (Dil ve İmlamız Üstüne) adlı hacimli makalesi ile başlar. Makalede ahenklilik hakkında; "... bu kalınlık ve incelik uyumu bizim dilimizin canıdır, yıkılmaz kalesidir ... ya tam olarak sinharmonizmi uygulamak ya da tamamen bunun tersini kabul etmek, başka hiçbir alternatifin olması mümkün değildir ... yabancı kelimeler istisnasız olarak sinharmonizme tabi tutulsun"⁴ demektir.

Tartışmaya katılanların büyük kısmı, Özbekçenin ağızlarının çoğunda ahenklilik kuralının olduğunu, bundan dolayı da onu Özbek edebî dili için esas almanın gerekli olduğu hakkında fikir bildirmişlerdir. O devrin güçlü dilcilerinden Aşurali Zahidi şöyle yazmaktadır; "Bizde sinharmonizm kesinlikle vardır... Dilimize giren yabancı kelimeleri de öz kaidemiz olan sinharmonizme uygulamaktayız. Buna uymayan kelimelerin yerine kendi dilimizden karşılıklar bulmaya çaba harcıyoruz."⁵ Fıtrat, Gazi, Yunus, Şakir, Süleyman ve Arif Alimcani gibi âlimlerin makalelerinde de ahenkliliğin Özbek edebî diline tam olarak uygulanması görüşü ile sürülmüştür.

İkinci görüş; "Özbek edebî dili için, ahenkliliğin bulunmadığı ağızları (Taşkent, Semerkant ve Buhara) esas almak gereklidir" fikrini önce Palivanov gündeme getirmiştir. O, 1922 yılında yazdığı "Taşkent Dialektinin Tavuşlar Terkibi" (Taşkent Dialektinin Ses Terkibi) adlı makalesinde, Taşkent ağızında 6 ünlünün olduğunu, Özbek edebî dili için Taşkent ağızının esas alınması gerektiğini yazar.⁶ Palivanov, 1924 yılında Lâtin alfabesini esas alan Özbek alfabesi için projede de ünlülerin sayısını altı olarak göstermiştir.⁷ Şunu ayrıca belirtmek ge-

3 "Özbekistan'da İlmî İşler", *Maarif ve Okutuvçı*, 1927, 11. San, s. 19.

4 *Kızıl Özbekistan Gazetesi*, 1929, 28 Yanvar.

5 *Kızıl Özbekistan*, 1929, 31 Mart.

6 *Nauka i Prosveteniye*, 1922, Nu: 1.

7 *Byulleten 1-go Sredne - Aziatskogo Gosudarstvehhogo Universiteta*, 1924, Nu: 6, str. 158.

reki ki, o zaman bu teklifi mahalli halk temsilcilerinden hiçbir uygun bulmamıştır. Abdulla Alavi bunun hakkında, "Profesör Palivanov tarafından ileri sürülen bu fikri birkaç Avrupalı müsteşrik kabul etse de, Özbekler arasında bunu kabul eden çıkmamıştır"⁸ şeklinde yazar. Gazi Alim ve Elbek gibi âlimler, Taşkent diyalektinde ünlülerin sayısının, Palivanov'un gösterdiği gibi, 6 tane değil, 7-8 tane olduğunu yazmışlardır. Gazi Alim "Özbek Tilinin Tavuşları" (Özbek Dilinin Sesleri) adlı makalesinde; Palivanov, Taşkent diyalekti ünlülerini tam olarak bilmeden, bir ünlü yerine ikinci ünlüyü karıştırarak kullanmıştır, demektedir ve şöyle yazmaktadır; "*Profesör Palivanov Taşkent ağzını çok iyi biliyor olmalı, bu ağzın ünlüleri hakkında yanlışlığa düşmüştür.*"⁹

1928 yılında yeni Lâtin alfabesini ve bu alfabenin imlâ kurallarının ahenklilik kuralı temelinde hazırlanmasının gerekli olduğu kesinleşti. Palivanov ise kendi fikrinden vazgeçmedi. Her ne şekilde olursa olsun, "Özbek edebî dili için ahenkliliğin olmadığı ağızları esas olarak kabul etmek zaruridir" şeklindeki görüşü devam ettirdi. Hatta, ahenklilik olan ve olmayan ağızların temsilcilerinin arasına fitne sokmak istedi. Ahenkliliğin olmadığı ağızların temsilcilerinin "Özbek dili ses sisteminde bu özellik (ahenklik) vardır" demelerinden şikâyetçi olur ve bu meseleye 15-20 yıl sonra muhakkak dönülmesi gerektiğini yazar.¹⁰

Palivanov, ahenkliliğin Türk şivelerinin ses sisteminin özelliklerinden biri olduğunu çok iyi bilmekteydi ve bu özelliğin sadece yabancı dillerin güçlü tesiri altında yok olacağını makalelerinde tekrar tekrar yazmıştır. Başka bir çalışmasında "*Semerkant, Buhara ve başka Özbek ağızlarında Tacik dilinin tesiri sonucunda ahenkliliğin yok olduğunu*"¹¹ söylediği halde, bir başka eserinde ise; "*Farsçaya daha yakın hale gelen diyalekte, ticaret ile meşgul olan Taşkent'e benzer merkezi şehir ağızları girmektedir. Tacik dilinin tesiri ile Türkçe kelimeler saflığını kaybeder ve bu ağızlar kendilerine has ahenklilikten mahrum kalır*"¹² demektedir.

8 "Til-İmla Sahasında", *Maarif ve Okıtuvçı*, 1929, 6. San, s. 20

9 *Maarif ve Okıtuvçı*, 1927, 12. San, s. 50.

10 "Hevozmojno Molçat", *Pravda Vostoka*, 1928, 22 Oktyabr.

11 *Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık*, Taşkent 1932, str. 18.

12 *Etnografiçeskaya Harakteristika Uzbekov*, Taşkent 1926, str. 7.

Eski devirlerden beri Semerkant ve Buhara şehirlerinde beraber yaşayan Özbekler ve Taciklerin aynı yerde yaşamaya alıştıkları ve her iki dili de rahatça konuşup, anlaştıkları bilinmektedir. Bu iki dilliliğin hem Tacik ağızlarına hem de Özbek ağızlarına tesir ettiği, dil bilimi araştırmalarında da gösterilmiştir. Fakat biz, Taşkent ağzının Farsçaya daha yakın olduğunu gösteren hiçbir ilmi araştırmaya rastlamadık. Palivanov ise, araştırmalarında Taşkent ağzının Farsçaya daha yakın olduğunu yazar. Palivanov, nedense, Taşkent Özbeklerinin kökünü Taciklere bağlamaktadır. Biz, bu yazıyı herhangi bir şüphe doğmaması için Rusça orijinali ile vermek istiyoruz; "... *predki dannogo uzbekskogo govora govorili neskolko stoletiy tomu nazad po-iransi, othostsya otnyud ne ko vsemu uzbekskomu yazıku, a tolko k takim iranizovannım yego govoram, kak g. Taşkente, otnositelno kotorogo mojno po etomu s besspornostyu utverjdat, çto zdes jilo nekogda sploşnoye iranskoye (tadjikskoye, t.e. vostočno-persidskoye) naseleniye, kotoroye potom pereşlo na turestskiy (uzbekskiy) yazık, yazık pobiteley*"¹³ (...bu Özbekçe ağzı konuşanların ataları birkaç asır öncesine kadar tam bir Özbekçe değil de, Özbekçenin Fars diline daha yakın olan bir ağzında konuşmuşlardır. Taşkent şehrinde olduğu gibi, burada da bir zamanlar karışık Farsî - Tacik; yani doğu Farsî- bir halkın yaşadığı ve bu halkın daha sonra da galip gelenlerin dili olan Türkçe'ye geçtiği kesin olarak iddia edilebilir.) Taşkent ağzına, "Farsçaya daha yakındır" demek doğru mudur? Eğer Taşkent ağzı, Palivanov'un yazdığı gibi, Farsçaya daha yakın ise, o hâlde Özbek edebî dili için neden Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi Farsçaya daha yakın olan ağızların esas olarak alınması gereklidir? Neden mahalli âlimler bir tarafta, Palivanov diğer taraftadır? Bundan maksat nedir? Bu sorulara, Palivanov'un kendi eserlerinden cevap bulmak mümkündür.

1920'li yıllarda Baytursunov Kazak dili imlâ kurallarını ıslah etti. O, Kazak dili yazısında "şın" (ş) yerine "çim" (ç), "şın" (ş) yerine "sin" (s), "cim" (c) yerine "ze" (z) kullanmayı tavsiye etti. Bu, Kazak dili imlâsını biraz kolaylaştırmış görünür. Fakat bu meselenin başka bir tarafı da vardır. Arap alfabesinde yazılan Türkçe bir metni Özbek, Türkmen, Tatar, Kazak ve Anadolu Türkü rahatça oku-

13 *Etnoğrafiçeskaya Harakteristika Uzbekov*, Taşkent, 1926, str. 19.

yup anlayabiliyordu. Baytursunov'un ıslahı ise böyle bir metni başka Türk boylarının okuması ve anlamasını zorlaştırdı. Palivanov, Baytursunov'un hazırladığı imlâ kurallarını, özellikle şiveleri birbirinden uzaklaştıracak kısımlarını büyük ve olumlu bir hâdise olarak değerlendirdi. Bir makalesinde bu konu hakkındaki fikrini şöyle açıklamaktadır; *"ot musli ob yedinom tyurkskim literaturnom yazıke prihoditsya otkazatsya... Potomu strogo govorya, i dlya karakigizov prihoditsya dumat o svoey sobstvennoy grafiğe"*¹⁴ (Tek bir edebî Türk dili fikrinden vazgeçmek gerekmektedir... daha kesin bir ifadeyle Karakırgızlar için kendilerine ait özel bir yazı sisteminin olduğunu düşünmek gereklidir.)

Bilinçli okuyucular bu tip görüşlerin temelini çok öncelere dayandığını anlamış olmalıdır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, Türk boyları arasında birbirine yaklaşma hareketi oldukça canlanmıştı. Bu, özellikle dil meselelerinde apaçık görünmeye başladı. "Birleşen güçlenir" fikrinin mahiyetini çok iyi bilen Çar idarecileri, bu cereyanı büyük bir şüphe içinde ve dikkatle izlediler. Onların ajanları, Türk boylarının yakınlaşmalarına çeşitli yollardan engel oldular. Türk boylarının parçalanmasına çalışanlardan birisi olan İlminskiy, 1876 yılındaki bir yazısında, "Her bir Türk boyu ayrı bir dile ve alfabeyle sahip olmalıdır. Böylece onları birbirinden ayırmak daha kolay olur" diyerek, Türk boylarına, Rus alfabesini kullandırma teklifini ortaya atmıştır. Palivanov'un, Özbek edebî dili için ahenkliliğe sahip olmayan ağızların esas alınması gereklidir, görüşü de İlminskiy'nin görüşü ile uyum birleşmektedir.

Şimdi, yüzyılımızın başlarında Lenin ve Stalin ile beraber çalışıp, Türk boylarının bağımsızlığı için mücadele veren Zeki Velidi'nin, Lenin'e yazdığı mektubu okuyalım: *"Rus idaresi, şimdi yönetimi altında olan milletlere karşı yürüttüğü siyaseti, sadece sosyal ve ekonomik sahalarda değil, kültürel sahada da mutlak surette hayata geçirme işine girişti. Geçen yıl teşkil edilen Şark Üniversitesi, söz konusu siyaseti gerçekleştirmek için yapılan çalışmaların merkezi oldu. Merkezî komite huzurunda, Ruslardan ibaret olan "Doğu Dilleri Mütahhasısları Grubu" oluşturuldu.... Şimdi, Şark Üniversitesinin Doğubilimci (şarkiyatçı) mütahas-*

14 "Novaya Kazak - Kirgizskaya (Baytursunovskaya) Orfografiya" *Byulleten Stedne Aziyatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1924, Vıpusk 7, str. 38.

sularının meşgul olduğu en mühim iş, bazı milletlerin mahalli ağızlarındaki seslere uygun alfabe ve edebî dilleri meydana getirmekten ibarettir....” Şark Üniversitesi mütehassısları tarafından çıkarılan *Kızıl Doğu* dergisinin son sayısında, Dağıstanlı Umar Aliyev şöyle yazar: "Kuzey Kafkasya'daki Türk şiveleri için Rus (Kiril) alfabesi kabul edilirse, bunun neticesi bu halkların Hristiyanlaştırılması olur. Bu nedenle onlar, Azerîler gibi, Lâtin alfabesinden faydalanmalıdır. Alfabe ve edebî dil meseleleri Rusların rehberliğinde değil, sadece millî birlik esasında meydana gelen ülkelerin hükûmetleri önderliğinde, yerli uzmanlar tarafından hâlledilmelidir. Özellikle Azerî bilim adamlarının *Kızıl Doğu* dergisinde çıkan buna benzer makalelerindeki Türk-Müslüman halklarını bir alfabe etrafında birleştirme özelemleri, Rus uzmanları arasında huzursuzluk uyandırmaktaydı. Özbek ve Kazak aydınlarının da iştirak ettiği bir toplantıda, bütün Türk boyları için Lâtin alfabesini esas alan yeni bir alfabe meydana getirme fikrini savunan Azerî bilim adamları, Şahtasinsky ile Celil Gluyev'e Profesör Palivanov karşı çıktı. Profesör Palivanov ve daha başka Rus bilim adamları, Lâtin alfabesi kabul edilirse, daha sonra onun yerine Kiril harflerinin kullanılacağını, neredeyse kırka yakın olan Türk şivelerinden her birinin ayrı bir alfabeyle sahip olması gerektiğini belirttiler. Bundan sonra, nereye varılacağı çok açık: Rus dostlarınızla birlikte hareket eden sizler (Palivanov ve aynı fikri savunanlar), sıradan bir milleti dilinden ve yazısından mahrum ederek, onları tamamen Ruslaştırmayı hedefliyorsunuz."¹⁵

Özbek dili ve dilciliği üzerine yapılan araştırmalar Palivanovla başlar. Herhangi bir fikri tasdik etmek için önce onun eserlerine müracaat edilir ve eserlerinden alıntılar yapılırdı. Yüksek okul kurumlarının konferans salonlarında, Palivanov'un Özbek dilciliğine olan büyük hizmetleri hakkında uzun konuşmalar yapılırdı. Gerçekten de Palivanov, Özbekçeyi ve Özbek ağızlarını iyice öğrenmek amacıyla köyleri yaya olarak dolaşmıştır. Her ağzın kendine has özelliklerini öğrenip, her ağız temsilcisi ile rahatça konuşacak düzeye geldiği anlatılmaktadır. Biz onun bilimsel seviyesinden şüphe etmiyoruz. Ne yazık ki, yukarıdaki deliller onun bilimselliğe ihanet ettiğini ve zalim Bolşevik sisteminin hizmetinde olduğunu göstermektedir.

15 Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bolingenni bori yer*, Taşkent 1997, 196-197 bet.

Üçüncü görüşteki kişiler, Özbekçedeki bütün kelimelere ahenklilik kuralını uygulamanın mümkün olmadığını, bununla beraber Palivanov'un ileri sürdüğü gibi Özbekçe kelimelerin hepsini ahenklilikten mahrum etmenin de yanlış olacağını düşünmekteydiler. Fıtrat, birinci görüşten olup, toplumun dikkatini bu önemli meseleye çekmiştir. Sesli uyumu hakkındaki tartışmaların gündemde olduğu bu dönemde, o, şöyle yazar, *"Bizim ile kültürel, ekonomik, siyasi ve ilmi ilişkiler kuran milletlerden birçok kelime aldık ve almaktayız. Dışarıdan gelen bu kelimelerin cabbar, kabul, kalem, makale gibi bazıları, halk tarafından yaygın şekilde kullanılmış ve ses uyumuna tâbi olmuştur. Fakat...ses uyumuna tâbi olmayan... hususiyet, diyanet, pervane, belâ, lâle gibi kelimelerimiz de vardır. Bunları ne yapacağız. Tecrübeler gösterdi ki; yabancı kelimelerin, hatta "ğıldırak" (tekerlek) gibi kendi kelimelerimizin de bir kısmını ses uyumuna tâbi edemedik. Demek ki, bir kısım sözleri ses uyumu kuralından ayrı tutma mecburiyeti vardır."*¹⁶ A. Alavi'nin de bu konu hakkındaki fikri şöyledir: *"Dilde (birçok dilde) olan sinharmonizmi inkar etmek ne kadar yanlış bir iş ise, bu kuralı temel bir kanun gibi almak ve her kelimeyi onun çerçevesine sokmak da o kadar yanlıştır."*¹⁷ Buna benzer fikirleri A. Yoldaş ve S. Hüseyin gibi dilcilerin makalelerinde de görmek mümkündür.

Ne yazık ki, 1929 yılında Semerkant'ta yapılan "Dil ve İmlâ Kurultayı"nda, ahenklilik hakkındaki çeşitli fikirler iyice tahlil edilmeden, "Bütün kelimeler ahenklilik kuralına tâbi tutulmalıdır" fikri kabul edilmiştir. Neticede, Rusçadan ve Rus dili yoluyla dilimize girerek yaygın hâlde kullanılan kelimelerin yazılışında birçok karşılık meydana geldi. Çok geçmeden alfabe ve imlâ meselesi tekrar gündeme gelmiştir.

7 Ocak 1933'te "Rusya Merkezi İcra Komitesi" huzurundaki toplantıda, Özbek edebî dili ve onun imlâsı hakkındaki mesele tartışılarak, Atacan Haşim'in makalesi dinlenir. Bildiri *Yengi Özbek Edebi Tili ve Unung İmlasınının bazı Masalalari* (Yeni Özbek Edebi Dili ve Onun İmlâsınının Bazı Meseleleri) adıyla yayımlanmıştır. Makalede; *"Yeni cemiyette, yeni Özbek edebî dilinin şekillenmek-*

¹⁶ *Maarif ve Okituvçı*, 1929, 3. San, s. 6-7.

¹⁷ *Maarif ve Okituvçı*, 1929, 6. San, s. 20.

te olduğu, Özbek dilinin gelişerek ahenklilik özelliğinin yok olma aşamasına geldiği, Özbek edebî dili imlâsının yeniden düzenlenerek ünlüleri ifade eden harflerin sayısının 9'dan 5'e düşürülmesinin zarurî olduğu" fikri ileri sürülmüştür.¹⁸

Kısa bir süre sonra, Kayum Ramazan "Özbek Tilining Birleşken İmlası" (Özbek Dilinin Birleşik İmlâsı) adlı bir proje hazırlanmıştır. Projede ünlülerin sayısı 9'dan 5'e indirilir. Ahenklilik hakkında ise, "... manayı ayırma ve kesinleştirmede önemli olgulardan biri sayılan ahenkliliğin (sinharmonizm) vazifesini dilin başka özelliklerine (meselâ; eş sesler, gramatik - semantik uyum vb.) yüklemeye başladığı veya yüklediği göz önüne alınarak, bundan sonra, ahenklilik imlâımızda başrolü oynamaktadır, diyemeyiz"¹⁹ denilmiştir.

Söz konusu makale hakkında birçok yazı yazılmıştır. Atacan Haşim'in "Özbek Yengi Edebî Tili ve Uning İmlası Hakkında"²⁰ (Özbek Yeni Edebî Dili ve Onun İmlâsı Hakkında) adlı makalesi, kendinden sonra yazılacak olan makalelere yol göstererek, Özbek edebî dilinin bundan sonraki değişmelerini belirlemeye çalışır. "Özbekçenin yükseliş temayülü, milletler arası sözleri (esasen Rusçadan geçmiş kelimeler) yüksek derecede benimseme yönünde kesin olarak değişir, yeni ses kombinasyonları, yeni hece kuruluşları, yeni ekler (-izm, -ik, vb.) oluşmuş ve oluşmaya devam etmiştir. Ünlü sesleri kısaltma yönündeki değişiklikler ortaya çıkmaktadır" diye yazmıştır. Makalede, "Temel kanunlarını Çağatay edebî dilinin (Nevayi, Babür, Lütü vb.) feodal mahiyetinden alan imlâ", "Pantürkist, Panislamist akımlardan kaynaklanan imlâ", "Cedidizm imlâsı", "Özbek dili yükselişini burjuva yoluna sokmaya çalışan imlâ", "Çağatay konuşmasının imlâ prensipleri" gibi konular ele alınıp, bunlar şiddetle tenkit edilmiştir. 1929 yılına kadar olan dil ve imlâ encümenleri, genel olarak, "Özbekçenin fonotiğindeki gelişmeyi (özellikle ünlüler meselesinde) ve sinharmonizmi yok etmeye taraftar olan değişmeleri alfabeye aksettiremedi" şeklinde değerlendirmişlerdir. Ayrıca, yeni Özbek edebî dilini yaratma ve onun mahiyeti hakkında şu fikirler açıklanmıştır: "Sosyalizmin kurucularından olan Özbek emekçilerinin

18 *Revolutsiya i Pismennost*, Moskva 1933, No: 1, str. 33-42.

19 *Kızıl Özbekistan*, 1933, 18 May.

20 *Kızıl Özbekistan*, 1933, 14 İyun.

edebî dili olarak, yeni Özbek edebî dili kendine has yeni gelişmeler göstermektedir ve bu yeni dil, emekçileri proleter kültür ile birleştirmelidir. Yeni Özbek edebî dilinin mahiyeti işte budur." Yeni Özbek dilinin zenginleşmesi, yeni imlânın temayülleri şu ruhta özetlenmiştir: "Biz, Özbek edebî dilini, milletler arası kelimeleri benimsetme yolu ile geliştirmek gerek diyoruz. Sosyalist şartlardaki Özbek dilinin gelişmesinin hakikî eğilimi işte budur. Yeni Özbek imlâsında, milletler arası sözler ahenkliliğe etki eder. Bu nedenle; (Sinharmonizmin yok olması, bazı kelime ve kelime gruplarının onun etkisinden çıkışı... Özbek edebî dilinin bundan sonraki yükselişine uygun bir hâdisedir" denilerek, bu konu üzerinde ayrıca durulmuştur. O devirde bu fikre uymayan görüşleri ileri sürmek oldukça zor olmakla birlikte aynı makalede, aşağıdaki fikirleri de buluyoruz: "O, yeni Özbek edebî dilinin gelişmesini ve bu gelişmeyi sağlayacak olduğu bazı yolları, proleter yolun ayrı sosyalist özelliklerini anlamaz ve edebî dilimizi burjuva şovenizmi yoluna sokmaya çalışan düşmanlarımızın değirmenine objektif ve subjektif olarak su koyar."

Bu devirde Özbekçede bulunan ahenkliliğin yok edilmesi ve ünlülerin sayısının azaltılması konuları Elbek, Uluğ Tursun, F. İsmail vb.nin makalelerinde de ele alınmıştır.

T. İbrahimov'un "Özbek Tilinin Birleşken İmlası Proyektı Toğrısında Ba'zı Mülâhazalar" (Özbek Dilinin Birleşik İmlâsı Projesi Hakkında Bazı Mülâhazalar) adlı makalesinde ise birçok değişik fikir ortaya atılmıştır. Ona göre, "Proje de ünlülerin sayısını azaltmadaki ilmî esaslar gösterilmemiştir. Çift ünlülerin birçok şivede bulunması nedeniyle onların sayısını azaltmak mümkün değildir. Ahenklilikten de belli ölçüde faydalanmak gereklidir."²¹

Ahenklilik ve ünlüler hakkındaki tartışmaları 7 Ocak 1937 yılında Taskant'te yapılan "Dil ve İmlâ Konferansı" bitirmiştir. Toplantıda, A. Haşim'in yeni imlâ kuralları hakkındaki makalesi dinlenir. Müzakerelere Şakircan Rahimi, Fahri Kemal, Sabircan İbrahim Evlani ve Gazi Alim gibi bilim adamları katılmıştır.²² Konferansta kabul edilen yeni imlâ kurallarına göre ünlülerin sayısı 6 tanedir.

21 Kızıl Özbekistan, 1933, 26 May.

22 Yaş Leninci, 1934, 8 Yanvar.

Ahenkliliğin yeni şartlar altında yok olmaya yüz tuttuğu da ayrıca belirtilmiştir.²³ ÖzSSC MİK (Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi) Başkanlığının 13 Mart 1934'teki kararı ile tasdik edilen imlâ kurallarından sonra, Özbek edebî yazı diline ahenklilik aksettirilmemiş ve bu hâdisenin yok edilişi, Özbek edebî dilinin büyük bir kazancı olarak değerlendirilmiştir.

Değerli okuyucular, dikkat edecek olursanız, 1929 yılına kadar mahallî âlimlerin hepsi ahenklilik taraftarıdır ve Polivanov onlara kesin olarak karşı çıkmıştır. 1930'lu yıllardan sonra ise, mahallî âlimlerin görüşlerinde de bir değişme meydana gelmiştir. Onlar, yeni Özbek edebî dilini yaratma ve ahenkliliğin yok olması hakkında konuşmaya başlamışlardır. Neden böyle olmuştur? Çünkü, 1930'lu yılların başlarında totaliter sistem, kendi pozisyonunu daha da sağlamlaştırmıştır. Kim "millet", "Türk" kelimelerini ağzına aldıysa, "şovenist" ve "pantürkist" suçlamalarıyla damgalanmıştır. Millî değerleri savunan en önemli şahsiyetlerinden biri olan Abdullah Kadiri, 1926 yılında hapsedilmiştir. Fıtrat ve Çolpan, "milliyetçiliklerini" itiraf ederek tövbe etmek zorunda kalmışlardır. Münnevver Kari katledilmiştir. 1930'lu yılların başlarında, bütün matbuat, onları "Kasımovcular", "Millî İttihatçılar", "Milliyetçiler", "Pantürkistler" ve "Hainler" diye suçlamaya başlamıştır.

Özbekçeyi başka Türk şivelerinden ayırmak için gerekli şartların oluşturulması, Palivanov'un *Pravda Vostaka* dergisinde yazdığı gibi on-yirmi yıl bile sürmemiştir. Özbekçe'nin "yıkılmaz kalesi", insafsızlar tarafından kuşatılmıştır. "*İşte o devirlerden günümüze kadar geçen zamanda, şimdiki Özbek edebî dili şekillendi*" fikri aralıksız olarak propaganda edilmiştir.

AKT. SELÂMI FEDAKÂR

23 *Politehnik Maktab ve Pedagogika*, 1934, 3. San, s. 3.